

De Utrechtse Staties ten tijde van de Hollandse Zending¹

Vanaf het verbod op de uitoefening van de katholieke eredienst aan het einde van de zestiende eeuw tot het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 waren de katholieken in de Noord-Nederlandse gewesten gedwongen hun religie in de illegaliteit te praktizeren. Onderstaand verhaal schetst in grote lijnen hoe zij, met name in de stad Utrecht, aan dit 'ondergrondse' kerkelijk leven gestalte wisten te geven.

De Zending

De hervormingsbeweging leidde in de tweede helft van de zestiende eeuw tot de vrijwel volledige ineenstorting van de oude katholieke kerkstructuur in de Noordelijke Nederlanden.

Nadat zij de macht hadden overgenomen maakten de nieuwe calvinistische bewindhebbers hun calvinistische kerk tot publieke kerk; de katholieke eredienst werd vervolgens vanaf 1572 geleidelijk overal verboden. En met de dood van aartsbisschop Schenck van Toutenburg in 1580 verdween in deze streken de voorlopig laatste exponent van de bisschoppelijke hiërarchie van het toneel. Hij zou pas in 1853 een opvolger krijgen die volgens de daarvoor geldende regels door de Paus was benoemd en erkend.

Dit alles zorgde ervoor dat de zich tot de Republiek der Verenigde Nederlanden groeperende opstandige gewesten door de curie te Rome gedurende bijna drie eeuwen als missiegebied werden beschouwd. Deze voor het Noord-Nederlandse katholicisme problematische periode staat bekend als die der *Missio Hollandica* of *Hollandse Zending*.

De stad Utrecht groeide in stappen naar een verbod op het katholicisme toe. Na een aantal overeenkomsten, waarbij de ka-

tholieken steeds meer terrein verloren, maakte het stadsbestuur in 1580 definitief een einde aan 'de exercitie van de Roomsche Religie en het dragen van geestelijke klederen'².

Vanaf dat jaar moesten de Utrechtse katholieken dus 'ondergronds', wilden ze hun eredienst op de oude voet blijven uitoefenen.

Hun situatie was op dat moment zonder meer belabberd. Met het verdwijnen van de (aarts)bisschop was de voor het katholicisme essentiële hiërarchische lijn onderbroken. Een groot deel van de priesters was gevlucht, en een ander deel was uit overtuiging dan wel uit berekening gereformeerd geworden of stond op het punt dit te doen. Bovendien waren hun kerken in beslag genomen en aan de gereformeerden in gebruik gegeven.

Desondanks werd de katholieke zielzorg in de stad vermoedelijk nooit geheel onderbroken. Een aantal seculiere priesters bleef in de stad, en ook waren al snel weer regulieren actief. Over hun aantal in de vroegste periode van de Zending bestaat vanwege de chaotische toestand geen zekerheid. Aan het begin van de zestiende eeuw lag het aantal seculieren vermoedelijk rond de 25, aangevuld met 5 à 6 regulieren³.

De Utrechtse staties: vestiging

In 1592 was de Delftse priester Sasbout Vosmeer benoemd tot apostolisch vicaris, vrij te vertalen als pauselijk plaatsvervanger met gedelegeerde bevoegdheden in het gebied van de Zending.

Hij deed verwoede pogingen wat orde in de chaos te scheppen, tenminste wat betreft de seculiere zielzorg. In 1611 verdeelde hij de stad Utrecht in acht parochies en voorzag ze van pastoors. Deze vestigden zich na verloop van enige tijd in zogeheten staties, vaste standplaatsen van waaruit de zielzorg werd georganiseerd.

Binnen de stadswallen vormde Vosmeer de parochies St. Nicolaas op de Wal, later met een statie in de Cellenbroederstraat; de parochie St. Gertrudis, gevestigd op de Mariahoek; de parochie St. Marie op Achter Klarenburg en de parochie St. Jacobus in het Drakenburgsteegje bij de Neude. De namen geven aan, dat zoveel mogelijk werd aangesloten bij de oude Middeleeuwse parochiële indeling van de binnenstad.

In het stadsgebied buiten de wallen creëerde Vosmeer de parochies Buiten Wittevrouwen, later gevestigd aan de Biltstraat, Abstede/Buiten Tolsteeg aan het Absteder Zandpad, Buiten de Weerd en Buiten Catharijne.

De opvolger van Vosmeer, Philippus Rovenius, stichtte in 1623 de statie St. Marie op de Kamp aan de Nieuwegracht. In 1663 kwam de door de dominicanen gevestigde statie St. Servaas onder de Linden onder seculiere leiding⁴.

Naast deze seculiere staties had een aantal religieuze orden hun eigen missieposten.

De dominicanen stichtten

de eerder genoemde statie St. Servaas onder de Linden. In 1663 verhuisden ze van hieruit naar de Dorstige Hartsteeg. Daarnaast vestigden ze een tweede statie bij de Wittevrouwenpoort, die rond 1650 werd verplaatst naar de Walsteeg⁵.

Ook de jezuïeten waren met twee staties vertegenwoordigd, respectievelijk in de Catharijnesteeg en in de Herenstraat⁶.

De augustijnen tenslotte begonnen in 1636 in het Hieronymussteegje. Ze verhuisden in 1690 naar de Jeruzalemsteeg, en vervolgens in 1840 naar de Oudegracht⁷.

De Utrechtse staties: behuizing

Een statie was zoals gezegd de standplaats van waaruit een priester binnen het gebied van de Zending de zielzorg verrichtte. Ze omvatte een kerkruimte en een pastorie, die volgens bepalingen van de overheid van buiten niet als zodanig herkenbaar mochten zijn.

De kerkruimten lagen dan ook tot diep in de achttiende eeuw netjes verstopt in of achter particuliere woningen of andere gebouwen.

Met name in de begintijd was het onderkomen vaak nogal schamel, als er al een vast onderkomen was. In de eerste decennia na het verbod waren de priesters gedwongen om regelmatig van plaats te wisselen. De eerste vaste vestigingen dateren daarom vermoedelijk pas uit het begin van de zeventiende eeuw.

De gebruikelijke term 'schuilkerk' voor de onderkomens is in de meeste gevallen eigenlijk een te groot woord. Verscholen waren ze wel, maar de behuizingen waren de betiteling kerk meestal niet of nauwelijks waardig.

Een aardig voorbeeld hiervoor is de statie Buiten Wittevrouwen. De katholieke gemeenschap kerkte hier tot 1759 in een schuur; eerst 'ten huize van de Pompemaecker', die woonde in of bij de huidige Oude Kerkstraat, later achter de voormalige herberg

het Boompje aan de Biltstraat. Pas in 1759 kon men met toestemming van het stadsbestuur de bouwvallige schuur vervullen voor een nieuwgebouwde kerk⁸.

Het eigendom stond vaak op naam van een kapitaalcrachtige particulier. Dat dergelijke personen hieraan een zekere invloed ontleenden ligt voor de hand. Dat dit in sommige gevallen gevaarlijk kon zijn bleek bij de statie St. Martinus in de Achtertwijnstraat, de opvolger van de statie in Abstede. Pastoor Ydama van deze statie verhaalt dat zijn voorganger, de onervaren Cornelis Groenewout, dankzij de steun van de voornaamsten uit de gemeente en tegen de zin van de geestelijke overheid en ook niet geheel volgens de regels tot pastoor was benoemd. Het resultaat voor de statie was rampzalig. Groenewout kon de grote parochie niet aan. Bij zijn uiteindelijk onvermijdelijk geworden vertrek liet hij de parochie in schulden en wanorde achter. Een groot deel van de gemeente, waaronder drie kerkmeesters, waren naar elders overgelopen. De achterblijvers waren onder elkaar verdeeld. Het kostte de statie lange jaren om de slag te boven te komen⁹.

De Utrechtse staties: organisatie

In de wereld die statie heette was de pastoor of primarius de spil waar alles om draaide. Een vast inkomen ontving hij hiervoor niet, wat zijn financiële positie nogal onzeker maakte. Hij was af-

hankelijk van offers, biechtpenningen en de opbrengsten van diensten als huwelijksplechtigheden en het branden van kaarsen.

Hij werd in zijn werk bijgestaan door 1 of 2 kapelaans. Voor de meer stoffelijke besognes zorgden de kerkmeesters. Dat waren er in normale omstandigheden⁸. Zij droegen onder andere verantwoording voor het onderhoud van kerk en pastorie, wat werd betaald uit collectegelden.

Een belangrijke rol binnen de staties vervulden verder de klopjes, 'geestelijke dochters', die geen religieuzen waren maar vaak wel een gelofte van zuiverheid aflegden. Het aantal klopjes per statie verschilde, maar kon aanzienlijk zijn. Pastoor Ydama vertelt met enige droefheid dat de statie in de Achtertwijnstraat er in het begin van de achttiende eeuw ca. 40 had geteld, maar dat er bij zijn eigen aantreden in 1751, onder andere ten gevolge van de 'Groenewoutperiode' nog maar 7 over waren; en deze waren 'alle oud en tot werken onbekwaam'¹⁰.

De klopjes stonden de pastoor in allerlei zaken bij. Ze hielden bij de voorbereiding van de mis en zorgden voor het onderhoud van kerk, pastorie en last but not least voor de pastoor zelf. Daarnaast verzorgden ze in veel gevallen het catechismus-onderwijs. Volledig liefdewerk was dit niet. In de Achtertwijnstraat hadden zij recht op de opbrengsten van 'stoelen, stooven, trouwen en begravingen'.

De 'Statie onder het Kruis', waar veel parochieleden van Klaaskerk en Geertekerk kwamen, was aanvankelijk gevestigd in een achterhuis van een boerderij aan de Abstederdijk. Het achterhuis is begin deze eeuw verbouwd tot schuur, welke min of meer - per ongeluk in 1978 in opdracht van de gemeente werd afgebroken. In 1983 is de schuur herbouwd.
Foto: GAU

De Utrechtse Staties ten tijde van de Hollandse Zending

Het toezicht van bovenaf op de staties had weinig om het lijf, zeker in vergelijking met de situatie van na 1855.

Er was weliswaar weer min of meer een hiërarchische organisatie op poten gezet, maar er was op parochiaal niveau wat betreft interne organisatie en grenzen weinig of niets schriftelijk vastgelegd. Het werkgebied van de staties was derhalve ook niet duidelijk afgegrensd. En vrijwillige samenwerking en wederzijdse afstemming op elkaar lijkt bepaald niet altijd voorop te hebben gestaan. In ieder geval waren in Utrecht een aantal staties opmerkelijk dicht bij elkaar gevestigd. De kerkgangers in de Dorstige Hartsteeg en de Catharijnesteeg, en ook die in de Heerenstraat en de Jeruzalemsteeg hebben elkaar vermoedelijk kunnen horen zingen. Dit heeft ongetwijfeld de nodige concurrentie opgeleverd.

Daarbij was het kerkgangende publiek niet altijd even honkvast. Dat merkte pastoor Groenewout in de Achtertwinstraat toen hij voor zijn eigen gemak de wet van de gewoonte overtrad en de late dienst verplaatste van half elf naar tien uur 's avonds. Een groot deel van zijn publiek kon hier niet aan wennen en kwam of te laat of liep meteen door naar een andere kerk, met als gevolg dat de pastoor aankeek tegen goeddeels lege banken. Het experiment duurde dan ook niet lang¹¹.

Verbeterende positie

De positie van de katholieken in Utrecht kende na de eerste woelige decennia een proces van geleidelijke, maar constant voortgaande verbetering. Tot het midden van de zeventiende eeuw on-

dervond het werk vanuit de staties vanwege de vervolgingen nog wel eens moeilijkheden; Apostolisch vicaris Philippus Rovenius vertelt in een verslag uit 1630 dat de vervolgingen in Utrecht wisselden in heftigheid en met name bestonden uit het ontdekken, overvallen, verstoren en uiteenjagen van katholieke bijeenkomsten¹². Als verweer hiertegen werden wachtposten uitgezet en werden de woningen die als toegang tot de kerkruimten dienden voorzien van verzwaarde houten deuren. Dit overigens tot ergernis van de calvinistische scherpslijpers. In 1664 kwam dan ook een delegatie uit de gereformeerde kerkeraad bij de vroedschap met het verzoek om in het kader van de strijd tegen de 'paepsche stoutigheden' deze deuren te laten verwijderen en te laten vervangen door normale deuren. Het stadsbestuur beloofde beleefd maar niet erg enthousiast een onderzoek te laten instellen. Tot meer dan een herhaling van de oude resoluties op dit punt kwam het uiteindelijk niet.

Het stadsbestuur van Utrecht was, zeker in vergelijking met dat in sommige andere plaatsen, tamelijk gematigd in zijn optreden. Verbanningen waren vanaf het begin een zeldzaamheid, en kwamen vrijwel alleen voor als een priester op heterdaad werd betrapt.

Na het midden van de zeventiende eeuw verflauwden de anti-katholieke acties zienderogen en groeide men toe naar een situatie van vreedzame coëxistentie. Slechts bij vlaggen nam de intensiteit even toe, meestal naar aanleiding van een specifieke gebeurtenis. Zo vermeldt pater Hieronymus van Hove van de augustijner statie in de Jeruzalemsteeg dat de inval van de bisschop van Munster tijdens

de Tweede Engels Oorlog leidde tot een reeks aanvallen op Utrechtse statiekerken, waaronder die van hemzelf¹³.

Ook in Utrecht had zich een stelsel van betaald oogluiken ontwikkeld. Tegen betaling van zogeheten recognitiegeldten liet men priesters en schuilkerken met rust. De vroege afschaffing ervan in Utrecht kan gelden als voorbeeld van de gematigde opstelling van het stadsbestuur. Bleef het stelsel in veel andere plaatsen gehandhaafd tot het einde van de achttiende eeuw, in Utrecht verdween het zeer waarschijnlijk al in het jaar 1703. De meer geciteerde pastoor Ydama vertelt dat twee kerkmeesters van zijn gemeente in dat jaar volgens de geldende gewoonte de gelden wilden afleveren bij burgemeester Zijpsteyn, die fungeerde als waarnemend opperschoot. Deze weigerde het geld echter edelmoedig en beval om het in het vervolg tot onderhoud van de armen te besteden. Als dank kreeg de burgemeester van de beide kerkmeesters vervolgens een hoeveelheid Rijnwijn aangeboden. Van betaling van deze 'contributie voor de vrijheid' werd daarna volgens Ydama in Utrecht niets meer vernomen¹⁴.

Problemen in de achttiende eeuw

De grote problemen waarmee de katholieke gemeenschap in Utrecht in de loop van de achttiende eeuw desondanks te maken kreeg, waren vooral een gevolg van de onenigheid in eigen kring. Een belangrijk element hierin was de vanaf het begin aanwezige en continue frictie tussen de reguliere en seculiere geestelijkheid, gevolg van een fundamenteel verschil in visie op de po-

sitie van de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden. Het conflict had voor de rooms-katholieke gemeenschap in Utrecht uiteindelijk grote gevolgen.

Het geschil sudderde gedurende de zeventiende eeuw op een laag pitje door, maar kwam aan het eind van de eeuw in een stroomversnelling toen het werd vermengd en uitgebreid met de theologische discussie over een door Rome als kettters veroordeeld werk van Cornelius Jansenius.

Het resultaat was uiteindelijk het zogeheten Utrechtse Schisma. Een flink deel van de seculiere geestelijkheid keerde zich van Rome af en ging op eigen houtje verder onder de naam Oud Bisschoppelijke Cleresie.

In de stad Utrecht sloten op 3 na alle seculiere staties zich bij de Cleresie aan. Het aantal Rome-getrouwe staties werd hiermee gereduceerd tot 8, waarvan er dus 5 door een reguliere priester werden bediend.

De situatie in Utrecht zou zich echter alsnog tegen de regulieren keren. Het stadsbestuur hier stond evenals de overheden elders nogal welwillend tegenover de 'nationale' en anti-Romeinse gevoelens van de Cleresie.

Toen er problemen ontstonden bij een pastoorsofbenoeming in de dominicaner statie in Dorstige Hartsteeg nam de vroedschap haar kans dan ook waar.

In 1764 kwam zij met een resolutie die voorwaarden stelde aan de toelating van Rome-getrouwe priesters, die voortaan alleen met schriftelijke toestemming van het stadsbestuur mochten werken. Nieuwe reguliere priesters werden in het geheel niet meer toegelaten¹⁵.

Verheffing tot parochies

Hoewel de resolutie in 1795 weer werd afgeschaft, was de dominicaner statie in de Walsteeg de enige reguliere statie die haar ongeschonden overleefde, dankzij het lange pastoorchap van pater

Jacobus Hanse. De gemeente kon in 1850 het oude onderkomen inruilen voor een nieuwe kerk aan de Mariaplaats. In 1855 werd deze statie verheven tot de Dominicusparochie. De dominicaner statie in de Dorstige Hartsteeg echter ging in 1774 over in seculiere handen. In 1841 verhuisden pastoor en gemeente van hieruit naar de vrijgekomen augustijner statie in de Jeruzalemsteeg en vormden vanaf 1855 de Willibrordusparochie.

De augustijnen moesten vanaf 1777 hun werk tijdelijk beëindigen. Hun statie in de Jeruzalemsteeg kreeg een seculier priester, maar bleef hun eigendom. In 1794 konden ze in hun statie terugkeren. In 1840 verhuisden ze naar hun nieuwgebouwde kerk aan de Oudegracht en vormden na 1855 de Augustinusparochie.

De jezuiten verdwenen in Utrecht geheel van het toneel, althans voor wat betreft de periode van de Zending. Hun statie in de Catharijnesteeg stond vanaf 1767 leeg, en werd in 1774 betrokken door een seculier priester. In 1840 kreeg deze gemeente de Catharijnekkerk toegewezen. Zij vormt vanaf 1855 de Catharinaparochie.

De jezuietenstatie in de Herenstraat kwam in 1765 leeg te staan, en werd in 1793 door een seculier priester in gebruik genomen. In 1855 werd ze bijkerk van de St. Willibrordus.

Van de resterende Rome-getrouwe seculiere staties werd de noodlijdende statie St. Servaas onder de Linden in 1852 gesloten. De staties Buiten Wittevrouwen en St. Martinus in de Achtertwijnstraat tenslotte vormden vanaf 1855 respectievelijk de Parochies OLV Tenhemelopneming en St. Martinus.

Interieur van de Gertrudiskapel voor de restauratie.
Foto: GAU

Noten:

1. Dit artikel is de schriftelijke weergave (in enigszins aangepaste vorm) van een voordracht gehouden bij de presentatie van A. Pietersma, D.J. Wijmer m.m.v. J.A.C. Matthijssen, *Inventarissen van de archieven van de in 1855 opgerichte r.k. parochies in de stad Utrecht* (serie Publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht nr. 6). De gegevens zijn grotendeels ontleend aan de door de auteur dezes geschreven inleiding bij deze inventarissen.
2. Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, dl. 2, pag. 393 e.v.
3. Ibidem, dl. 4, pag. 772-774.
4. Rientjes, A.E., *'De Roomsche kerken van Utrecht'*. Officiële kerklijst 1914-1920, pag. 335-347. Rijnsoever, G.J. van, *St. Maarten in de Tolsteeg. Geschiedenis van de Sint Martinusparochie te Utrecht*. Utrecht 1947, pag. 18.
5. Rientjes, *'Roomsche Kerken'*, 39. Meijer, G.A., *De Paters Dominicanen te Utrecht*. Zwolle 1916, pag. 38-40.
6. Rientjes, *'Roomsche Kerken'*, 18.
7. Meijer, A.K. de, *Augustinus in de Domstad, 350 jaar zielzorg van de Augustijnen 1636-1986*. Utrecht 1986, pag. 14.
8. Hofman, J.H., 'Allerlei, betreffende de stad Utrecht', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 5 (1878), pag. 181-183, 190. Hofman, J.H., *'De Wittevrouwen te Utrecht'*. AAU, 32 (1907), pag. 154, 158, 161-162. Rientjes, *'Roomsche Kerken'*, pag. 166-167, 174.
9. Inventaris van de archieven van de parochie van de H. Martinus, inv. nr. 78.
10. Ibidem.
11. Ibidem.
12. Rientjes, *'Roomsche Kerken'*, pag. 20.
13. Meijer, de, *Augustinus*, pag. 16.
14. Inventaris van de archieven van de parochie van de H. Martinus, inv. nr. 78.
15. Muller Fz., S., *Catalogussen van de bij het stads-archief bewaarde archieven*, II, inv. nr. 121.